

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди
Кафедра географії, екології і методики навчання

Б. О. Чернов

**ШКІЛЬНА ОСВІТА І НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ
В РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА»
(1941-1944 РР.)**

**Варшава
2015**

УДК 94:373(477)»1941/1945»

ББК 63.3(4Укр)+74.03

Ч – 49

Рекомендовано до друку
кафедрою географії, екології і методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету
імені Григорія Сковороди»
(протокол № 7 від лютого 2015 р.)

Науковий редактор доктор історичних наук, професор О. М. Гончаренко,
Рецензент кандидат історичних наук, доцент К. В. Ковальська

Ч – 49

Чернов Б. О. Шкільна освіта і наукові дослідження в Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): монографія; [наук. ред. О. М. Гончаренко; рец. К. В. Ковальська] / Б. О. Чернов. - Варшава: «Diamond trading tour», 2015. – 40с.

ISBN 978-83-65207-16-6

На основі використання історичних джерел висвітлено передумови підготовки окупації східних територій Німеччиною, проведено уточнення організації нацистами шкільної освіти в різних типах навчальних закладах в Райхскомісаріаті «Україна». Зроблена спроба висвітлити організацію нацистами наукові дослідження на окупованій території. Пропонується викладачам історії України, студентам і вчителям історії, дослідникам історії педагогіки і усім, хто цікавиться минулим нашої країни.

© Б. О. Чернов
© «Diamond trading tour»

ISBN 978-83-65207-16-6

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» У 1941-1944 РР.

«...тисячі документальних свідчень про найдраматичніші події війни в Архівах окупації, щоденники безпосереднього очевидця *України в огні* довгий час були приречені владою «на мовчання»...в них – правда про «українські рахунки війни», трагічну, але й героїчну долю українського народу, про жорстокість, але й про благородство, про нищість, але й про вірність. Архівні документи – не тільки трагічна ретроспектива, джерела для об'єктивного висвітлення історії Другої світової війни на українських теренах, це – і закарбована пам'ять про випробування народу, про тих, хто, подолавши зло і смерть, подарував нам Життя, вагомі докази справжньої величі Перемоги над фашистською Німеччиною».

Наталія Маковська

З огляду на зміни, що відбулися у світі на зламі століть, «постала необхідність переосмислення найтрагічніших сторінок історії людства, однією з яких залишається Друга світова війна. Вона активізувала переміщення акцентів у дослідженні цього періоду з проблем загальноісторичних – воєнних, політичних, економічних, ідеологічних – до аспектів, що висвітлюють життя людей в екстремальних умовах»[31, с. 10]. Однією з таких проблем є висвітлення виживання жителів та молоді, їх буденного життя, цілі шкільної освіти і організація навчального процесу в умовах німецької окупації України. Ці питання тісно пов'язані з ідеологічними доктринами та реалізацією відповідної політики Німеччини в окупованій Україні.

На території України, як стало відомо з аналізу документів і публікацій, проходила організація німецькою окупаційною владою шкільна політика і шкільна освіта, але ці питання до цього часу у повному обсязі не знайшли свого відображення у вітчизняній історії педагогіки. Наприклад, в Україні радянського періоду в єдиний фундаментальний теоретико-методологічний праці з загальних методів навчання в школі відомого українського вченого А. М.Алексюка є підзаголовок «Розвиток теорії методів навчання в другій половині 30-х років та в роки Великої вітчизняної війни», у якому тільки наприкінці зазначено: що «у 1941 р. на Україні вийшла монографічна праця «Методи викладання в радянській школі» Я. Б. Різника»[1, с. 147]. А у наступному підрозділі мова вже йде про методи навчання у післявоєнні роки, починаючи з 1945 р. Не згадується шкільна освіта зазначеного періоду на території України і в монографії, перевиданій у 1981 р. [2]. Це пояснюється тим, що документи окупації, які зберігаються у Києві, і ті, що перевезені до Москви, були засекречені до початку 90-х рр. XX ст. і не були доступні для вивчення і аналізу в названих працях.

Звертає на себе увагу й те, що і сучасні дослідники також оминають період окупації України, хоч архіви й розсекречено. Наприклад, про період 1941-1944 рр. мова не йшла в фундаментальній монографії «Реформування шкільної освіти в Украї-

ні у XX столітті» Л. Д. Березівської. Вона дає досить детальну хронологію етапів розвитку історико-педагогічної науки, проте 1V-й етап 30-ті – сер. 50-х рр. XX ст. розглядає як загальний розвиток і лаконічно зазначає: «Певною мірою загальмувала розвиток контрреформаторських процесів Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр., у ході якої радянський уряд змушений був пристосовувати шкільну освіту до проблем воєнного часу (порушення навчального процесу, використання шкіл як шпиталів, зменшення кількості шкіл, воєнізація навчально-виховного процесу), тобто наблизитися до реалій життя» [6, с. 231]. Т. Литнєва, характеризуючи періодизацію розвитку змісту загальної середньої освіти з 30-х років XX ст. і початку XXI ст. та «спираючись на основні віхи генези змісту середньої освіти, виділені у працях академіків О. Я. Савченко і О. В. Сухомлинської, виділяє сім етапів: 1) 30-40-ві рр., 2) 50-ті рр. і т.д.» [30, с. 68], не розкриваючи цілий пласт історико-педагогічних подій, які відбувалися у 1941-1944 рр. на території України. Хоча про 40-ві роки згадує одним реченням: «У період 40-х рр. XX ст. зміст шкільної освіти підпорядковувався конкретним завданням навчання і виховання підростаючих поколінь в екстремальних умовах воєнного часу» [там само, с. 68]. А Л. Пироженко навіть не згадує про навчальні плани 1941-1944 рр., хоч характеризує еволюцію навчальних планів у 30-ті – початку 50-х рр. XX ст. [37, с 61-64].

Натомість, на сьогодні з'явилося кілька праць з даної проблеми, в яких розкриваються різні аспекти освіти під час німецької окупації України. Вагомий внесок у наукову розробку проблеми зробили дослідники Західної України, які на основі архівних матеріалів дослідили організацію шкільної та вищої освіти у цей період. Заслуговує на увагу узагальнююче дисертаційне дослідження Г. В. Стефанюк «Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації» (1941-1944 рр.) і стаття про соціальні проблеми шкільництва в Галичині [45; 46], в яких висвітлені особливості діяльності Українського центрального і крайового комітетів та їхньої ролі у розвитку шкільництва у зазначений період в дистрикті «Галичина». В. В. Гінда у дисертаційному дослідженні досить повно схарактеризував «Освіту в роки німецької окупації у генеральному окрузі «Житомир» 1941-1944 рр.» [12], звернувши увагу на особливості організації освіти. В ґрунтовній монографії О. М. Гончаренка «Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941-1944 рр.)» ретельно проаналізована реалізація німецькими військами управлінсько-розпорядчих та організаційно-правових функцій німецької адміністрації, висвітлюється діяльність органів цивільної адміністрації та місцевих органів управління Райхскомісаріату (РКУ) переважно з точки зору правового і юридичного оформлення. Про шкільну освіту, якою керували ці органи, пишеться побіжно. Наприклад, висвітлюючи організаційну структуру Вінницької міської управи, автором зазначається, що вона складається з певних відділів, серед яких є й «культурно-шкільний відділ (п'ять працівників)» та відділ «шкільної інспекції». Або: «у складі Устимівської районної управи на Кіровоградщині діяла шкільна інспектура освіти, а у Києві – відділ культури і освіти міської управи» [15, с. 279, 280, 281 і ін.]. Подібна інформація дана в монографії і про інші міські управи щодо створення шкільних відділів без їх характеристики. Правда, у передостанньому підрозділі «Правове врегулювання освітньої сфери» вже більш конкретно характеризується навчально-виховний процес в окремих школах [там само, с.

505-524]. Мабуть, це сталося тому, що конкретні питання освітньої політики окупаційної влади і навчально-виховний процес в умовах окупації висвітлені автором в численних статтях у фахових виданнях.

Подібна картина спостерігається і в монографії М. П. Куницького «Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.) [26], в якій питання правового забезпечення освіти німецькою владою присвячено кілька сторінок з загальною характеристикою шкільної політики і шкільної освіти під час німецької окупації території України. Так само і Карел Беркгоф в монографії «Жнива розпачу»[9] висвітлив повсякденне життя та стратегії виживання під нацистською окупацією 1941-1944 рр. населення «найбільшої колонії нацистської Німеччини» – Райхскомісаріату «Україна», а шкільній справі і науці автор присвятив усього по півтори сторінки, зосередивши увагу на висвітленні повсякденного життя населення.

Потрібно зазначити, що з початку ХХІ ст. спостерігається тенденція до зростання дослідницького інтересу до шкільної політики і шкільної світи на території України у роки окупації 1941-1944 рр. Розвиток науки, освіти і освітня політика окупаційної адміністрації висвітлювали у статтях: – С. А. Белецца[5] та С. В. Маріонда [32], В. Кучмаренко [27], В. Косик[23], О. Потильчак [38], В. В. Ленська [28], В. В. Гінда [13; 14]. Проте, в цих дописах розкрито тільки окремі загальні питання освітнього процесу на тимчасово окупованій території України. У свою чергу Н. Антонюк, комплексно характеризуючи культурне життя в Генеральній Губернії, приділила певну увагу і стану освіти на західноукраїнських землях.

Нарешті у 2008 р. вийшла монографія чеської дослідниці Бланки Єржабкової, яка внесла найвагоміший вклад у дослідження проблеми, досить ґрунтовно висвітливши шкільну справу і шкільну політику в Райхскомісаріаті «Україна» у 1941-1944 рр., яку здійснювали Райхсміністр з питань окупованих східних територій Альфред Розенберг та райхскомісаргауляйтер Еріх Кох. У дослідженні використано переважно джерела з німецьких архівів [18]. Проте, Б. Єржабкова не характеризує зміст, методи і форми навчання, зосередивши увагу тільки на питаннях шкільної політики і шкільної освіти. Вона характеризує окремі деталі шкільної освіти на окупованій території України, але їх інформативна цінність досить вагома, оскільки дозволяє хоча б частково відтворити окремі елементи з загальної картини шкільної освіти. Особливо цінними і важливими є окремі штрихи повсякденного життя і побуту як учнів так і учителів (відбір благонадійних учителів, їх заробітна плата, гаряче харчування окремих категорій учнів, розміщення учнів в гуртожитках, безоплатне навчання учнів окремих спеціальностей, суто практичний напрям професійної підготовки спеціалістів тощо).

Тому й «спостерігається, – зазначає Г. Боряк, – «архівний парадокс»: документальна база саме ключових моментів національної історії залишається й досі не актуалізованою. Десятиліттями приховувані або не запитані величезні масиви першорядних джерел були розсекречені наприкінці 80-х – у 90-х роках, але досі не було оптимального (і водночас – реального) варіанта їхнього корпусного оприлюднення»[8, с. 8]. Масове розсекречення архівних документів, «проведене в українських архівах тільки у період 1989-1995 рр. – це понад 10 тисяч фондів, що становить близько 1 млн. справ усіх центральних та обласних державних архівів»[3]. Звичайно, 20 років ці архівні матеріали могли б вже активно досліджуватись, тим більше, що Держкомітет ар-

хів України та видавничий дім «Києво-Могилянська академія» знайшли можливість започаткувати серію фундаментальних видань «Більше не таємно: Архівів новітньої історії України». У першому томі «Архіви окупації: 1941-1944» уперше представлено інформацію про «окупаційні фонди» державних архівів України [4]. Тут вміщено сотні фондів Центрального і Державних архівів областей окупаційного режиму, серед яких і численні фонди про шкільну освіту та шкільну політику в Райхскомісаріаті «Україна». У виданому томі, крім загальної статті упорядника архівів окупації Наталі Маковської, до матеріалів архівів кожної області дана їх загальна характеристика, а наприкінці видання вміщено ґрунтовні статті з питань окупації. Серед них виокремлюється стаття О. Потильчака «Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.)», в якій характеризується шкільна освіта, яка є підґрунтям створення спеціальних училищ, технікумів і інститутів відповідних спеціальних напрямків.

Нарешті у 2014 р. вийшла з друку монографія О. М. Гончаренка, І. В. Гончаренко і М. П. Куницького «Нацистська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» [16], яка є першим в історіографії України дослідженням цієї теми, в якій схарактеризовано основні напрямки створення та функціонування в закладах освіти, організаційно-методичний супровід функціонування закладів освіти та висвітлена підготовка в різних типах навчальних закладів кваліфікованих спеціалістів для сфер сільського господарства, лісівництва, медицини, кваліфікованих робітників з технічних спеціальностей та педагогічних кадрів.

Загалом виявлені публікації характеризують переважно сферу загальної і професійної освіти в окремих регіонах Райхскомісаріату «Україна» (табл. 1):

Таким чином, зазначена тема дослідження є актуальною, що й зумовило *методологічне дослідження*: уточнити політику в зоні військової і цивільної адміністрації щодо освіти місцевого населення і організації навчально-виховного процесу в Райхскомісаріаті «Україна» у 1941-1944 рр., а *завданнями дослідження*: 1) висвітлити мету і плани Німеччини стосовно освітньої політики в Україні у період підготовки нападу її на СРСР; 2) з'ясувати умови розгортання шкільної політики і освіти та їх еволюцію в Райхскомісаріаті «Україна», які проводили військова та цивільна адміністрації від початку окупації до звільнення від неї України, 3) зробити спробу схарактеризувати організацію навчально-виховного процесу в закладах освіти Райхскомісаріату «Україна»; 4) з'ясувати мотиви і наслідки тотального грабування нацистами духовних наукових цінностей. Вивчені документи дають можливість простежити еволюцію шкільної політики і освіти як у Києві так і в Райхскомісаріаті «Україна». Отже, упродовж останніх десятиріч здійснено справді ґрунтовні наукові дослідження історії нацистської окупації України. Однак, ці здобутки попри свою значимість, є тільки початком подальших ґрунтовних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Проаналізовані публікації, взяті разом, дають можливість у першому наближенні схарактеризувати освіту, освітню політику, організацію навчально-виховного процесу і наукову діяльність нацистів на тимчасово окупованій території України. Для однозначного наукового розуміння цілей освітньої політики, організації навчального процесу і наукових досліджень саме на території України потрібно стисло з'ясувати передумови обґрунтування цієї політики задовго до початку війни керівниками Райху, серед яких не було однозначної думки про май-

Таблиця 1

Загальні та регіональні дослідження освітньої політики в Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.)

№ п/п	Назва району	Кількість публікацій
1.	Загальна характеристика	33
2.	Вінниця	11
3.	Дніпропетровськ	12
4.	Донецьк; Луганськ	6; 1
5.	Житомир	8
6.	Запоріжжя	3
7.	Київ	53
8.	Криворіжжя	2
9.	Львів	13
10.	Поділля	9
11.	Рівне	4

З них кандидатських дисертацій – 7, докторських – 2.

бутнє східних територій та організацію освіти населення в них, зокрема в Україні.

Нині стало відомо, стратегія і тактика ведення психологічної війни обговорювалась ще у червні 1931 р. на засіданні робочого комітету Ради оборони Райху, на якому були присутні представники усіх органів нацистського державного апарату. Передбачалось, на випадок затяжної війни створення на окупованій території фронтових театрів, радіо- і кіномережі [34, с.644]. А після приходу до влади у 1933 р. А. Гітлер «на першій же зустрічі з генералами «мимохідь сказав про можливість використання відродженої німецької військової міці для завоювання життєвого простору на Сході і його безжалісного онімечування» [10, с. 166]. З тих пір Німеччина таємно готувалась до війни з Радянським Союзом і Україна в її планах займала чільне місце. Виявляється, що доля України вирішувалась задовго до початку окупації спланованим німецьким урядом розчленуванням її території. А. Гітлер, не дивлячись на укладену з РСРП угоду про мир, не відмовився від думки створити на Сході «життєвий простір» (Lebensraum) для Німеччини, без якого, на його переконання, німці приречені на вимирання. Тому він мріяв завоювати Східні території і створити там нові німецькі колонії. Події розгорталися стрімко.

У 1937 р. А. Гітлеру потрібно було розв'язати надзвичайно серйозну дилему: об'єднатись із західними державами або виступити проти них. «Допомогла розв'язати це питання отримана А. Гітлером інформація, що Маршал Радянського Союзу М. Тухачевський разом з німецьким генеральним штабом організував зговор повалення сталінського режиму» [48, с 24; 25, с. 5-12]. А. Гітлер після отриманої інформації і ретельної її перевірки тривалий час розмірковував: підтримати М. Тухачевського чи Сталіна? Дуже хотілося підтримати Тухачевського і одразу розв'язати багато питань, але це був великий ризик. Після тривалих роздумів – «за» і «проти» – А. Гітлер вирішив стати на бік Сталіна. «Результат відомий: Тухачевський зі спільниками був заарештований 4 червня 1937 р., намагався покінчити життя самогубством.

Після підписання ганебного договору в серпні 1939 р. вожді радіють... Тоді Сталін проголосив тост за здоров'я Гітлера й за успіхи фюрера в досягненні своїх цілей. А його головну мету вождь добре знав, бо в Радянському Союзі Сталін був найпершим і найуважнішим читачем маніфесту головного фашиста «Майн Кампф», у якому Гітлер із цинічною відвертістю писав про свій намір знищення слов'ян, захоплення України та інших земель на Сході Європи.

Суд був закритим: засідання 11 червня тривало з 10-ти годин ранку до 21-ї години. Згідно повідомлення ТАРС усі звинувачені визнали свою провину. Вишневецький вимагав усіх розстріляти. Через 4 години вирок було виконано» [48, с 26]. Прийняття «рішення підтримати Сталіна, – зазначає шеф розвідки групенфюрер СС Вальтер фон Шелленберг, – а не Тухачевського і генералів вирішило весь курс німецької політики до 1941 р. і може по праву вважатись одним з найважливіших рішень того часу (підкреслено – Б. Ч.). Це у кінцевому рахунку призвело до того, що Німеччина тимчасово стала союзником Радянського Союзу, і Гітлер атакував Захід перше, ніж напав на Росію»[48, с 24-25].

Українські землі були бажаними й для майбутніх союзників Німеччини – Румунії і Угорщини. Як відомо, доля маленької західноукраїнської держави – Карпатської України – була вирішена миттєво: 14 березня 1938 р. угорські війська з дозволу А. Гітлера почали окупацію Закарпаття, а 22 червня 1939 р. Державні збори Угорщини прийняли закон «Про з'єднання Підкарпатських територій з угорською державою»[36, с. 177-178].

3-го квітня 1939 р А. Гітлер віддав наказ про підготовку нападу на Польщу. Це стало можливим після змови двох диктаторів – А. Гітлера і Й. Сталіна. 23 серпня у Москву прибув міністр іноземних справ Німеччини І. фонРіббентроп і в ніч на 24 серпня 1939 р. були підписані перші два документа. Перший з них – «Договор о непадении между Германией и Советским Союзом» – мав відкритий характер і був опублікований. «У промові 3 липня 1941 р., пояснюючи, чому радянське керівництво пішло на його підпис, Й. Сталін пояснював, що цей договір є «пактом про мир між двома державами» і тому неможливо було від нього відмовитись. Але у своїй промові

Отримавши текст договору, підписаний у Москві, Гітлер в екзальтації несамовито кричав у оточенні своїх наближених соратників: «Тепер світ біля моїх ніг!!!»

Сталін «забув» згадати ще про одну «деталь», а саме про те, що суть пакту була зовсім не у його опублікованій частині, а у секретному додатковому протоколі, який Сталін і його спадкоємці ретельно ховали від свого народу понад півстоліття. Робилось це тому, що у цьому документі сторони домовились про розділ сфер впливу у сусідніх з Радянським Союзом країнах. 28 серпня 1939 р. було підписано Молотовим і німецьким послом у Москві Ф. фон Шуленбургом «Роз'яснення до «Секретного додаткового протоколу віз 23 серпня 1939 р.», яким уточнювались кордони «сфер інтересів Німеччини і СРСР... Цей договір забезпечив необхідні політичні і військово-стратегічні умови для реалізації міжнародного розбою»[41, с.3, 4; 42, с. 56].

В. Шелленберг в мемуарах пише, що А. Гітлер видав секретний наказ: «до 1-го вересня потрібно знайти абсолютно бездоганий привід до війни з

Польщею, привід, який історія повинна повністю виправдати і в очах усього світу викрити Польщу як агресора, який напав на Німеччину. Планувалося передати наші війська у форму польської армії і напасти на радіостанцію в Гляйвиці». 28 серпня 1939 р. А. Гітлер віддав наказ про напад на Польщу. 1-го вересня о 4-тій годині 45 хвилин почалась окупація Польщі. «А о 10-й годині ранку 1-го ж вересня А. Гітлер звернувся з промовою до райхстагу і німецького народу про численні напади поляків на німецьку територію, зокрема напад регулярних польських військ на радіостанцію в Гляйвиці. Я, – зазначає В. Шелленберг, – не міг повірити почутому, адже 4 години тому Гітлер сам наказав розпочати напад на Польщу. Так почалась Друга світова війна» [48, с. 36].

Одразу ж у вересні 1939 р. був підписаний «Договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною. Цей договір у своїй відкритій частині поділив між цими державами територію переможеної Польщі [41, с.4]. Далі події розгортались дуже швидко. У 1940-му році німецькі війська у квітні окупували Данію і Норвегію, у травні Нідерланди і Бельгію, у червні розгромили Францію. Так почала набирати обертів Друга світова війна...

Після таких блискучих і швидких перемог на Заході в стратегії А. Гітлера у 1940 р. намітився рішучий поворот – у липні він прийняв рішення розпочати війну проти Радянського Союзу. Жахливі репресії в Радянському Союзі, проведені Сталіним проти командного складу Червоної армії, не могли не викликати у А. Гітлера бажання скористатися цим. На секретній нараді напередодні війни, де йшлося обгово-

рення наслідків репресій в СРСР А. Гітлер заявив: «Красная Армия обезглавлена. 80 % командных кадров уничтожено. Она ослаблена как никогда. Это основной фактор моего решения. Нужно воевать, пока кадры не выросли вновь». План, що відпрацьовувався з листопада 1939 р. щодо вторгнення в Англію під кодовою назвою «Морський лев», було припинено. Натомість «командуючий Військово-морським флотом Третього Райху грос-адмірал Еріх Редер отримав наказ готувати флот до наміченої операції – нападу на Росію. Почалося стягування до французьких портів усі придатні для транспортування людей плавзасоби» [44, с. 42-43].

На переговорах в Берліні у листопаді 1940 р. Гітлера і Ріббентропа з радянською делегацією, яку очолював Молотов, виникло спірне питання відносно інтересів Німеччини і СРСР щодо Фінляндії і Болгарії. «Як тільки стало зрозуміло, – пише А. Буллок, – що Сталін усе ще наполягає на тому, що Фінляндія і Балкани відносяться до його сфери впливу, Гітлер втратив будь-який інтерес до подальших переговорів... Знаходячись під впливом настирних запитань Молотова і його наполегливого відстоювання радянських прав, Гітлер, коли росіяни ще знаходились в Берліні, сказав Герінгу, що він вирішив розпочати напад на Радянський Союз на весні 1941 року» [10, с. 322].

У 1940 р. фюрер, готуючи напад на Радянський Союз, ще остаточно не визначився щодо політичного устрою територій на Сході, які будуть захоплені, тож приймав усі пропозиції. Тому ідеї А. Розенберга щодо поділу СРСР на складові частини – 16 республік із забезпеченням права на самовизначення, не відкидалися. Навіть під час розробки плану «Барбаросса» командуванню збройними силами А. Гітлер дав керівні інструкції: «Всю територію Росії слід поділити на ряд держав з власними урядами, які готові укласти з нами мирні угоди» [29, с. 765], тобто він спирався на представлені меморандуми А. Розенберга. 18 грудня 1940 р. А. Гітлер підписав наказ по вермахту № 21 «Про операцію «Барбаросса» – напад на Радянський Союз [22; 35, с. 122]. «Германские вооружённые силы должны быть готовы раздавить Советскую Россию за одну быструю компанию... Приготовления, требующие большего времени, следует начать сейчас и вони должны быть завершены к 15 мая 1941 г.» Його рішення залишилось секретним – було розіслано тільки дев'ять примірників. Усе повинно бути підпорядковано цієї всепоглинаючій меті. «Наказ передбачав наступ приблизно ста піхотних дивізій, двадцяти п'яти танкових і тридцяти моторизованих дивізій. 3-го лютого 1941 р. Гітлер схвалив представлений головнокомандуючим армії фельдмаршалом фон Браухічем стратегічний план нападу на СРСР» [48, с. 78]. А 30 березня 1941 р. у виступі перед генералітетом А. Гітлер сказав: «Теперь есть возможность нанести удар по России, имея позади свободный тыл. Снова такая возможность так скоро не представится» [24, с. 163; 17, с. 330].

В. Шелленберг з приводу цього зазначав: «На думку генерального штабу Німеччини німецька перевага у технічному оснащенні армії і військовому керівництві є надто очевидними, що військовий похід проти Росії можна буде здійснити упродовж десяти тижнів, а заплановані Гітлером міри настільки ефективні, що радянський лад, яким би потужним він не був, не зможе їм протистояти» [48, с. 106]. Впевненість німців обґрунтовувалась на переконанні, яке знайшло підтвердження в ході фінської війни, і тому спротив буде недовгим [41, с. 84]., адже радянське військове керівництво було обезкровлене репресіями і нездатне організувати протистояння масованому німецькому наступу. За Буллоком, «спочатку термін (розгрому Росії – Б. Ч.) був озна-

Вальтер Шелленберг был энциклопедически образованным человеком. После иезуитского колледжа он окончил университет и, став бакалавром искусствоведения, продолжал совершенствоваться в японском языке, изучал английский, французский и русский. Шелленберг сделал головокружительную карьеру — в тридцать лет возглавил германскую политическую разведку, стал генералом СС (самым молодым в рейхе!)... Оказалось, мой герой был человеком веселым, элегантно одевался, хорошо разбирался в музыке, живописи, антиквариате. Я и пытался показать его молодым, артистичным, постоянно склонным к иронии — по отношению к коллегам, самому себе и даже — начальству... Рад, что читатели наконец-то получают возможность прочесть мемуары этого незаурядного человека.

чений у п'ять місяців, червень – жовтень 1941 р., за оцінками Лондону і Вашингтону він міг бути ще коротше. Об'єднаний розвідувальний комітет у Лондоні відпускав Німеччині 4-6 тижнів на завершення окупації України і на взяття Москви [10, с. 329].

Не дивно, що вже 25 червня Черчілль віддав наказ завершити до 1-го вересня підготовку заходів проти вторгнення німців на Британські острови [39, с. 48]. У свою чергу 23 червня Френк Нокс, секретар американського військово-морського флоту, написав Рузвельту: *«Насколько я могу судить, Гитлеру потребуется где-то от шести недель до двух месяцев, чтобы покончить с Россией»* [10, с. 329].

2 квітня 1941 р. А. Гітлер доручив головному ідеологу і теоретику нацизму та найавторитетнішому знавцю «східного простору» Альфреду Розенбергу ще раз уточнити «політичну організацію Росії» і повідомив його, що як тільки буде окуповано великі території на Сході, його призначать Райхсміністром з питань окупованих східних територій. На думку дослідників, «війну А. Розенберг сприймав, насамперед, не як війну за території, матеріальні цінності і експлуатацію, а як боротьбу за світоглядні ідеали націонал-соціалістичної ідеології, логічним наслідком якої стане і поширення німецького способу життя та націонал-соціалістичної ідеології» [19, с. 684]. Взагалі, А. Розенберг був прихильником інтелігентної та політично виваженої і осмисленої концепції щодо Східних територій, особливо України.

20 квітня 1941 р. А. Розенберг подав А. Гітлеру меморандум, в якому обґрунтував позицію щодо поділу території СРСР на сім національно-географічних одиниць. Стосовно майбутнього України і політики щодо неї в меморандумі А. Розенберга зазначалось: «Нашою політичною лінією відносно цієї області мала б стати підтримка прагнень до національної незалежності аж до потенційного створення власної державності – або власне на Україні, або в поєднанні з Донською областю і Кавказом» [Цит. за: 11, с. 763]. Відносно своїх переконань «А. Розенберг України та

українському народові відводив найбільшу роль у справі ослаблення Росії, зокрема шляхом надання Україні певної автономії, зважаючи на її багатовікову історію та наявність болючих питань її розвитку – історичної боротьби за незалежність, окремішності, самостійності мови та культури, етнічної самотності. Він вважав..., що потрібно розкривати злочини влади більшовиків проти свого народу, представляючи їх добробуту, який має створити нова, німецька влада, та схилиючи населення до співробітництва з німецькою владою» [14, с. 685]. У цьому питанні А. Розенберга підтримували «генерал-комісар Волині-Поділля обергрупенфюрер СА Генріх Шоне, генерал-губернатор Галичини Ганс Франк, райхслайтер Г. Лейббранд, та гауляйтер Шлезвіг-Гольштейну Генріх Лозе. Вони вважали, що ліберальна політика стосовно окупованого населення дасть можливість у майбутньому ефективніше його експлуатувати» [10, с. 698]. Натомість деякі впливові представники німецької верхівки не поділяли наміри А. Розенберга. Так, Мартін Борман, Генріх Гімлер, Еріх Кох, Герман Герінг вважали, що відкриття шкіл і вищих навчальних закладів у майбутньому призведе до пробудження національної свідомості українців, що може створити передумови для повстання проти окупаційного режиму. Пізніше райхсфюрер СС Г. Гімлер в одному з документів стосовно освіти місцевого населення України наголошував: «Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, окрім чотирикласної початкової школи. Початкова школа має ставити своєю метою навчати учнів тільки рахувати максимум до 500 і вмінню поставити підпис, старанність і слухняність є Божою заповіддю. Вміння читати я вважаю не обов'язковим. Щорічно повинна проводитись фільтрація дітей у віці від 6 до 10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей» [там само, с. 685].

Не дивлячись на подібне ставлення впливових осіб до його пропозицій щодо майбутніх окупованих територій, А. Розенберг 8 травня 1941 р. підготував новий меморандум, у якому ще раз наголосив: «...перед імперським комісаріатом «Остланд» стоятиме завдання підготувати шляхом поступового перетворення його в гармонізований протекторат, до тіснішого зв'язку з Німеччиною. Україна стане незалежною державою у союзі з Німеччиною» [там само, с. 764; тут і далі підкреслено – Б.Ч.]. 8 травня 1941 р. А. Розенберг видав «Загальні інструкції для всіх райхскомісарів окупованих східних територій», в яких, крім іншого, проголошувалось, що «Україна стане незалежною державою у союзі з Німеччиною» [36, с. 168]. 30 травня 1941 р. А. Гітлер затвердив остаточну дату початку нападу на Росію – 22 червня. До цього дня німецька армія (близько 75 % військових сил Німеччини) розташувалась на території між Балтійським і Чорним морями, а також у Фінляндії.

Суперечки між керівниками Райху щодо подальшої долі східних територій продовжувались. Тому А. Розенберг був вимушений ще конкретніше і більш різко виступити перед початком війни на таємному зібранні у фюрера перед обраними німецькими керівниками 20 червня 1941 р.: «...перед Німеччиною постає завдання – забезпечити свободу українському народові. Це завдання має розглядатись як програмова вимога». На цьому зібранні, зазначають О. Лисенко і В. Нестеренко, «А. Розенберг наголошував на необхідності підняти українське національне самопочуття. З цією метою він пропонував заохочувати публікації про боротьбу українців, підтримувати культ Гетьманів Хмельницького, Сагайдачного, Мазепи, друкувати твори українських письменників, сприяти розвитку української мови, відкрити університет

у Києві та вищі технічні навчальні заклади і навіть дозволити створення політичного руху Українського козацтва. Свій виступ А. Розенберг закінчив досить емоційно: «Є ж відмінність – отримаємо ми через кілька років сорок мільйонів осіб, які з нами добровільно співпрацюватимуть, чи будемо змушені ставити за кожним селянином солдата?» [29, с. 764]. Цей виступ не справив бажаного результату – усі були зосереджені на очікуванні початку війни.

На світанку 22 червня 1941 р. вермахт відкрив фронт від Чорного моря до північних кордонів Фінляндії. У щоденнику генерала Гальдера з'явився такий запис: «Тільки що я описав фюреру план російської компанії. Російські армії будуть знищені упродовж шести тижнів» [33, с. 111-112]. Мабуть він мав рацію, оскільки німецькі війська безперервно займали все нові й нові міста і села, високими темпами просуваючись на Схід. М. С. Хрущов про цей період згадував: «Західний фронт буквально рухнуv під першими вистрілами німців і розчленився. Супротивник скористався нашою неготовністю і знищив авіацію фронту на аеродромах, а також наніс сильний збиток нашим наземним військам вже 22 червня, при першому ж ударі. Фронт розвалився... Німці отримали можливість прямою дорогою йти на Київ. Коли ми відійшли до Києва, то німці зжерли залишки наших військ. Червона армія залишилась без відповідного прикриття. Ось, власне говорячи, яка обстановка склалась буквально у перші тижні війни. Головне, що ініціатива була у німців» [47, с.87, 97].

Пізніше на засіданні у фюрера 16 липня 1941 р. при обговоренні питань східних територій Геринг виступив за те, щоб Е. Коху для керівництва віддати Балтію або Україну. А. Розенберг знаючи, що Е. Кох «протеже Герінга, який покладав великі сподівання на господарські здібності Коха» і розумів, що Е. Кох не виконуватиме його розпоряджень, заперечив про його призначення в Україну. А. Гітлер втрутився і ухвалив призначення Е. Коха в Україну, яка є «безсумнівно найважливішою територією на наступні два роки». М. Борман, ворог А. Розенберга і давній друг Е. Коха, до протоколу засідання, що подали А. Гітлеру, лукаво додав: «Складається враження, що Розенберг пропонував для України багато зайвого» [18, с 34]. Після цієї наради фюрер видав наказ від 17 липня 1941 р. «Про адміністрацію окупованих східних територій» (тобто запровадження цивільного управління окупованими областями СРСР), яким у § 4 створив Райхсміністерство у справах окупованих східних територій (ReichsministeriumfürdiebesetztenOstgebiete) і призначив райхслайтера Альфреда Розенберга Райхсміністром цих областей. Нацистський термін «окуповані східні території» означав землі України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, західні та північні області сучасної Російської Федерації. Уся територія повинна була поділена на райхскомісаріати. Через місяць наказом від 20 серпня 1941 р. А. Гітлер утворив Райхскомісаріат «Україна» з резиденцією в м. Рівному, а райхскомісаром призначив гауляйтера Східної Пруссії і оберпрезидента Еріха Коха. Одночасно була видана директива А. Розенберга про адміністративний поділ окупованих українських областей. В РКУ створювалось шість Генеральних комісаріатів. Гауляйтер Е. Кох тільки з 1-го вересня 1941 р. одержав владу над першими окупованими областями України і приступив до управління ними.

Вірогідно, зазначає Б. Єржабова, «А. Розенберг вважав запропоновані заходи щодо східних територій чудовою ідеєю, однак зміну у світобаченні А. Гітлера він так і не помітив. Фюрер вже не бажав, щоб на окупованих землях створювалися

окремі держави. Він вже не планував надати окупованим народам повноцінних юридичних прав. Райхскомісаріати, на його думку, були тимчасовим створінням, які мають існувати, поки територія окупованої країни не буде заселена німецькими поселенцями»[18, с 55]. Оскільки компанія на Заході завершилася блискучою перемогою, початок війни з СРСР також був вражаюче успішним. На тлі цих подій політична «обережність» А. Розенберга видавалась А. Гітлеру непереконливою. Якщо до початку війни А. Гітлер був в якійсь мірі згоден з пропозиціями А. Розенберга щодо автономії України, то після перших блискучих перемог його думки корінним чином змінилися, і на нараді 28 вересня 1941 р. з питань майбутнього підкорених народів на Сході, А. Гітлер пояснив А. Розенбергу, що він схвалив би тільки його «політику зволікання»; не слід робити жодних заяв, які безпосередньо стосуються «майбутнього України»[18, с 32].

Характеризуючи період окупації України Б. Єржабова використала, насамперед, неопубліковані документи фондів федерального архіву Кобленца, які інформують певні уявлення про стан шкільної освіти в окупованій Україні, та матеріали із військового архіву у Фрайбурзі, які інформують про вирішення шкільного питання у військових округах захопленої території. Авторка, таким чином, наводить невідомі нам дані про кількість шкіл і початок навчання в них у зонах дії військової і цивільної адміністрацій. В районах, підпорядкованих військовим, процес відродження мирного життя, зазначає вона, зокрема й відродження шкіл, просувався швидше, ніж в Райхскомісаріаті «Україна», де була встановлена цивільна адміністрація. Це пов'язане з тим, що кожен командир і кожен комендант при виконанні адміністративних завдань мали більше повноважень, ніж цивільні комісари. Ця обставина чітко прослідковувалась у вирішенні освітянських справ в Райхскомісаріаті «Україна». У той час, як Е. Кох і М. Борман, згідно зі своїми поглядами, намагались утримати в Україні освітній рівень на якомого нижчому рівні, багато офіцерів з військової адміністрації докладали чимало зусиль для організації роботи місцевих шкіл. Навіть побіжний аналіз архівних документів показує, що, хоч і були відсутні чіткі нормативні документи і розпорядження з питань організації освіти на окупованій території, з вересня-жовтня 1941 р. на окупованих територіях активно відкривались не тільки початкові школи, а й середні, технікуми і, навіть, інститути. Таким чином, восени 1941 р. значна кількість довоєнних закладів освіти відновила свою роботу [див. додаток А]. Так, в окремих районах військової зони «Центр» школи почали заняття вже восени 1941 р. Аналізуючи джерельний масив Б. Єржабова часто зупинялась на деталях, розглядаючи як приклад лише окремі документи з фондів військового і федерального архівів і, відзначаючи їх цінність, вважала, що вони є ключовими для розуміння широкого кола питань освітньої політики окупантів. Наприклад, у Новосанджарському районі зони «Центр», окупованого німецькими частинами 13 вересня 1941 р., навчання повністю відновилося в 31 народній школі (266 учителів і 1221 учень), в 12 неповних середніх школах (97 учителів і 1670 учнів) і 5 середніх школах (116 учителів і 1698 учнів). В інших восьми районах військовою адміністрацією було відкрито 309 народних шкіл, в яких працювало 995 учителів. З оперативних звітів військової адміністрації про ситуацію в Україні відомо, що кількість народних шкіл залишилось такою ж або навіть зросла порівняно з радянським часом. Це характерно для Полтавського району (існувало 73 школи, відкрито 65), Котелевського (була 31 школа, відкрили 31), Опіш-

нянського (існувала 31, відкрито 25), Ковельшанського та інших районів [18, с.85]. Правда, А. І. Кирпач по м. Полтаві наводить такі дані: до окупації в місті було 18 шкіл і 12 000 учнів, а в період окупації – 2 школи і 150 учнів [20, с. 74].

За даними А. Далліна, на території військової групи «Центр» заняття проводились в 1200 школах. У звіті цієї військової групи від 9 листопада 1942 р. за жовтень стверджується, що кількість початкових і народних шкіл зросла до 2500, тобто збільшилася порівняно з районами, керованими цивільною адміністрацією. І ставлення учнів до навчання в школі, за Б. Єржаковою, характеризується як «загалом непогане». Попри все, населення переважно відверто вітало відновлення шкільного навчання, особливо працюючі батьки, оскільки учні у школі були під наглядом учителів [18, с 81, 85, 87].

У м. Києві наприкінці вересня 1941 р. був створений серед інших відділ культури та освіти, який об'єднував секції вищих шкіл та Науково-дослідних інститутів, середніх шкіл, фахової освіти і позашкільних установ. Газета «Українське слово» у жовтні повідомляла, що відкриті у Києві школи почали нормальну роботу і йде підготовка до відкриття ще 64 середніх шкіл, 8 чоловічих і 12 жіночих гімназій. У жовтні ж була затверджена президія Української Академії Наук, пізніше вже «Нове Українське слово» повідомило, що почали працювати медичний і театральний інститути [7, с. 87, 88]. Для м. Києва А. І. Кирпач дає такі дані: було 157 шкіл і 26 611 учнів, а під час окупації відкрито 40 шкіл з 6 470 учнями. Окупанти одразу ж зайняли під казарми 77 шкіл, 9 пристосували під склади і майстерні, у 2-х розмістили військові штаби і 8 використали під стаїні. Залишилось не відкритими 21 школа [20, с. 74]. Виникає питання; «Чому?». Аналіз літературних джерел показує: по-перше – школи пустували, чому б їх не зайняти? По-друге – не було кого вчити. У 1939 р. у Києві проживало 846 724 жителя. Проте, «через советську евакуацію цивільного населення, мобілізацію до лав Червоної Армії та сотні тисяч киян добровільно йшли в народне ополчення і з військами Червоної Армії стояли на смерть сімдесят діб, а також розстріли у Бабиному яру та розстріли за різні провини, чисельність населення у Києві станом на жовтень 1941 р. становила тільки 400 тисяч» [9, с. 174; 34, с. 35]. На 1943 рік у м. Києві залишилось 180 000 осіб [49; 43, с. 12].

У грудні 1941 р. Ніжинська польова комендатура Чернігівської області дозволила відкрити в місті фельдшерсько-акушерську школу з програмою навчання три роки. «Програма закладу передбачала вивчення 19 спеціальних предметів, оволодіння якими забезпечувало досить прийнятний рівень підготовки середнього медичного персоналу і за своєю повнотою не поступався навчальним планам медичних технікумів довоєнного часу» [38, с. 783, 785]. Натомість, «на Рівненщині в Шпанівській середній сільськогосподарській школі у 1942/1943 н. р. з трирічним терміном навчання у дипломах випускників було записано, що вони вивчали 29 навчальних предметів і в дипломі зазначалося, що випускник опанував навчальні практики з 16 предметів» [16, с. 160-161].

Були відкриті й специфічні школи: в Сумах школу художньої вишивки і німецької мови, в Мукачеві – державну школу для сліпих, у Львові – ремісничо-виховний заклад для хлопчиків-сиріт і безпритульних.

Військове командування впливало на процес управління роботою закладів освіти переглядаючи і затверджуючи навчальні плани, хоча вони в РКУ не мали уні-

Таблиця 2

у м. Києві	у м. Полтаві	у м. Біла Церква	у м. Рівне (години не вказані)
вітчизнознавство – 5 годин – українська мова -10 год, – співи – 1 год, – арифметика – 5 год, – фізичні вправи та ігри 5/3 год, – ручна праця – 3/3 год, – креслення – 1 год, – малювання 3/3 год	-Закон Божий – 2 год, – українська мова -10 год, – арифметика – 7 год, – каліграфія – 2 год, – малювання – 1 год, – співи – 1 год, – фізична культура – 1 год	-українська мова -12 год, – арифметика – 6 год, – географія – 2 год, природознавство – 2 год, – каліграфія – 2 год, – фізичні вправи – 2 год	українська мова, –німецька мова, – арифметика, – історія, – географія, природознавство, – каліграфія, – «руханка»

фікovanого характеру, змінюючись увесь період окупації, а «загальноосвітня підготовка учнів урізалася до мінімуму, хоча потрібно віддати належне, – вона усе ж здійснювалася, як показано в таблиці 2» [16, с. 155].

Натомість у навчальному плані народних шкіл м. Києва на 1941/42 навч. рік було передбачено різну кількість годин на тиждень [20, с. 75] (таблиця 3):

Як бачимо, змістовне наповнення навчальних планів типових народних шкіл має різний характер, з неоднаковою кількістю щотижневого навантаження та різними предметами.

У цей же час «частина технікумів та фахових шкіл встигла випустити невелику кількість спеціалістів. Так, у серпні 1942 р. випуск фахівців, підготовлених Вінницьким будівельним технікумом, становив 8 осіб; Черкаська медична школа випустила 90 фельдшерів; у червні 1942 р. в Луцьку відбулося урочисте закінчення курсу 51 медичною сестрою; влітку 1942 р. медичні технікуми Вінниці випустили таких спеціалістів: фармацевтів – 24 особи, фельдшерів-лаборантів – 23; а після проведення літньої практики 14 спеціалістів випустить енергетичний технікум [15, с. 519].

Щодо вищої школи, то восени 1941 р. і початку 1942 р. військовою адміністрацією дано дозвіл на відкриття рентгенологічного і онкологічного інститутів, інститути експериментальної медицини і удосконалення лікарів, Український інститут охорони материнства і дитинства, Одеський інститут онкології та пластичної хірургії, експериментальний інститут землеробства, Харківський НДІ комунальної гігієни [див. додаток А], Учительська семінарія при Черкаському педагогічному інституті [25, с. 356]. 3 листопада 1941 р. Дніпропетровський політехнічний університет якийсь час існував як одна установа, що об'єднувала персонал семи вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ міста з прикладною тематикою. За К. Беркгофом, спершу там працювало близько 260 осіб, зокрема 12 професорів та 8 викладачів. У його структурі діяло чотири науково-дослідні інститути, серед яких виділявся науковий інститут землеробства степових областей України на чолі з професором Розгоном. Інститут мав відділи рільництва, городництва, тваринництва, садівництва, ґрунтознавства, агрохімії, захисту рослин. За В. Гіндою, в інституті працювало 58 науковців, які розробляли 23 наукові теми теоретичного та практичного характеру. Також діяв інститут для вивчення і збирання народної творчості. А у січні 1942 р. відбулася сесія студентів заочної форми навчання учительського та педагогічного інститутів у Вінниці. На сесію приїхало

Таблиця 3

предмети	1 клас	2 клас	3 клас	4 клас
Родинознавство	-	-	6	6
Українська мова	15	17	10	10
Співи	-	-	1	2
Арифметика	4	4	5	5
Фізична праця та ігри	5/3	5/3	5/3	5/3
Ручна праця	2/2	0/2	-	-
Малювання, креслення	-	-	3/3	3/3
Разом	24	26	30/28	30/30

290 студентів. Влітку 1942 р. було відкрито єдиний у райхскомісаріаті «Україна» ветеринарний інститут. А у Харкові розпочала підготовку церковних диригентів Харківська консерваторія. Були, навіть, і перші випуски спеціалістів інститутів і університетів. Так, О. М. Гончаренко зазначає: «деякі вищі навчальні заклади встигли навіть випустити підготовлених спеціалістів. Як правило, це були колишні радянські студенти, які закінчували останні курси вузів. Так, Дніпропетровський інститут інженерів транспорту у 1942 р. випустив 9 фахівців, які приступили до роботи на залізниці, а наступний випуск спеціалістів планувався на грудень 1942 р. На 4-х факультетах ВНЗ навчалось 363 студенти. П'ятий курс медичного факультету Дніпропетровського університету закінчило 117 осіб, які, отримавши дипломи лікарів, виїхали до місця роботи [15, с. 519, 522]. В. Гінда з посиланням на М. Ковалю пише про наукові установи Харкова: ці інститути – вугле-хімічний, металів, двигунів, електротехнічний, фізико-технічний – виконували завдання з військової тематики й підтримували зв'язки з науково-дослідними установами Німеччини [13, с. 703].

Дивно, при наявності відкритих архівів навіть у сучасних дослідженнях надто впевнено стверджується: «Вища освіта була повністю ліквідована, інститути і університети зачинені»(??) [36, с. 201]. Як тоді розуміти наведені факти? Звичайно, не всі установи працювали повноцінно і не весь час, але ж працювали і, навіть, робили випуски спеціалістів.

Набагато проблематичніше, відмічає Б. Єржабова, проходила організація навчального процесу в районах з цивільною адміністрацією, оскільки фактично Еріха Коха А. Гітлер зробив райхскомісаром для того, щоб вивозити з України зерно і худобу в якомога більшій кількості. Райхсмаршал Герман Герінг, як уповноважений з виконання чотирирічного плану, для його виконання вважав ідеальним претендентом саме Е. Коха. Сам А. Гітлер підтвердив, що Кох для України буде найкращим керівником. Той же, у свою чергу, постарався не розчарувати фюрера, повністю поділяючи його погляди щодо освіти людей нижчої раси (untermenschen). А. Гітлер же про освіту місцевого населення висловлювався так: «уміння росіян, українців, киргизів та інших читати і писати нам може тільки зашкодити. Адже це дало б можливість людям зі світлими головами отримати правдиві історичні знання і прийти до політичного розуміння, яке б змусило їх повстати проти нас...». На його переконання, «у школах не варто дозволяти вчити представників цих народів чомусь більшому, ніж значення дорожніх знаків. Викладання георафії повинно го-

Мартин Борман (крайній ліворуч), голова канцелярії нацистської партії, Адольф Гітлер (ліворуч) та один із помічників фюрера (крайній праворуч) слухають Ериха Коха, райхскомісара України, у ставці «Вервольф», що на північ від Вінниці. Літо 1942 року

ловним чином обмежуватись тим, що столиця німецької імперії називається Берлін і що кожен має хоча б раз у своєму житті там побувати... Заняття з арифметики і інших предметів взагалі зайві...» [Цит. за: 18, с. 83-84].

З початком окупації розпочалося втілення в життя плану «Ольденбург» – економічному розділу плану «Барбаросса». У записці від 23 вересня 1941 р. (з так званої «Зеленої течки» Г. Герінга – Б. Ч.) зазначалося: «Хоча ми й дамо Україні незначну... державність під німецьким адміністративним контролем, це буде коштувати українцям великих територіальних поступок. У господарсько-економічному плані ми також можемо запропонувати Україні небагато. Навпаки, – передбачається, що ми будемо широко використовувати природні багатства цієї країни в своїх цілях» [Цит. за: 11, с. 776].

Не дивлячись на негативне відношення окремих керівників Райху, А. Розенберг свою позицію щодо українського населення висловив ще раз вже у чині Райхсміністра з питань окупованих східних територій у розпорядженні від 10 квітня 1942 р. «Про ставлення до культури українців», в якому наголошував: «Метою нашої політики є залучення українського населення до добровільного співробітництва, а це вимагає терплячого ставлення до притаманної їм культури. Надмірне обмеження... культурних проявів українців може потягти за собою не радісне відношення до праці, а відразу до неї, замість привернення населення на свій бік – пасивний опір» [10, с. 698]. Проте на його шляху непохитно стояв Е. Кох. Хоч він і одержав владу над першими

окупованими українськими областями 1 вересня 1941 р., але активно почав втручатися у справи шкільної освіти тільки з початку 1942 р. 12 січня 1942 р. Е. Кох всупереч директивам та розпорядженням А. Розенберга видав своє розпорядження, яким заборонив усім генерал- і гебітскомісарам «використовувати більшовицькі програми і підручники, фільми, карти і картини, учнівські і викладацькі бібліотеки, поки не з'являться нові навчальні плани і підручники, запроваджується вільне навчання, яке обмежується читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, іграми, виробничою і ручною працею» [7, с. 92]. Цю тему Е. Кох продовжив у промові, виголошеній у травні 1942 р. у Рівному, в якій зазначалося: «Ми можемо не звертати увагу на те, що рівень освіти українського народу не зростає... У майбутньому в розпорядженні українців буде не більше, ніж перших три класи народної школи як джерело освіти», а потім на зібранні своїх підлеглих у серпні 1942 р. знову і знову доволі чітко формулював, що лише він відповідає перед фюрером, і заявляв: «Немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи – українці працюють для Німеччини» [18, с. 36. 51],

Тому його заходи мали вирішальне значення для її функціонування. Хронологічний порядок цих заходів склала Б. Єржакова:

- *указом райхскомісарівід 12.01.1942 р.* Е. Кох дозволив навчання в школі дітей віком до 11 років. Дозвіл вступив у силу з першого лютого;

- *указом райхскомісарівід 13.08.1942р.* ще раз підтверджується, що для освіти місцевого населення дозволяється створювати тільки народні школи з чотирма класами навчання;

- *попередні директиви* щодо шкільної освіти місцевого населення в Райхскомісаріаті «Україна» від 15 серпня 1942 р., якими передбачалося загальну освіту населення здійснювати у чотирирічних народних школах і надання дозволу на їх створення районними комісарами;

- *указом райхскомісарівід 24.10.1942 р.* усі школи, крім народних з чотирма класами навчання, дією цього указу припиняють свою роботу

Виходячи з цих та інших розпоряджень в цивільних районах райхскомісаріату керівництво, яких точно слідувало розпорядженням і вказівкам райхскомісара Е. Коха, усе робилося для занепаду шкільної освіти. З цього приводу Е. Кох говорив своїм підлеглим, що, на його думку, навіть трирічна початкова школа даватиме «надто високий освітній рівень». Взимку 1942/1943 н. р. Е. Кох оприлюднив розпорядження про те, що через брак ресурсів у багатьох регіонах райхскомісаріату «Україна» «тимчасово» припинили роботу школи з чотирма класами навчання [18, с. 85]. У донесенні начальника поліції безпеки та СД у Києві про ситуацію в Київському генеральному окрузі від 1 грудня 1942 р. повідомлялось, що «в міських школах нині навчання припинено, з-за відсутності палива і незадовільного стану шкіл. А в багатьох селах неможливо було зовсім відкрити школи, оскільки там не було відповідного навчального матеріалу і вчителів» [21, с. 340]. Виконанням політики Е. Коха його підлеглими є також звіт генерал-комісара Житомирської області від 29 березня 1943 р.: відкриття народних шкіл відбулося тільки у травні 1942 р. з-за відсутності деревини для опалення шкіл (це у лісовій-то зоні? – Б. Ч.) і необхідністю перевірки учителів. Іноді учнів звільняли від відвідування шкіл мотивуючи тим, що в них відсутній будь-який пристойний одяг. У військовій зоні «Південь» після наказів Е. Коха дозволялась діяльність тільки чотирирічних шкіл, в яких учили читати, писати, рахувати,

робити вправи з фізичної культури та займатися трудовим навчанням [там само, с. 91]. 24 жовтня 1942 р. він підписав розпорядження, яким заборонив навчання молоді віком від 15 років і старше. Усі вони підлягали загальному обов'язку праці та планувалися до відправки до Німеччини. Почалося масове закриття середніх шкіл, училищ, технікумів, інститутів [22, с. 786]. Жорстокість Е. Коха не знала меж, його цікавило тільки одне – їжа, їжа та інші продукти харчування для армії і для відправки у Німеччину. Але наприкінці 1942 р. різко зросла потреба в освічених кадрах в життєдіяльності Райхскомісаріату «Україна» на і Е. Кох переглянув питання загальної трудової повинності та професійної освіти місцевого населення. Він дав команду відкрити школи. Але які? Тільки початкові чотирирічні, народні і церковні, оскільки категорично був проти середньої, а тим більше вищої освіти українців. Здебільшого закриття шкіл зі старшими учнями було пов'язане з тим, що «у 1942-1943 рр. близько мільйона осіб було відправлено до Німеччини під час «вербувальних і насильницьких компаній», які з кожним місяцем ставали дедалі брутальнішими» [9, с. 14]. Але взимку 1942/43 н. р. Е. Кох оприлюднив інформацію про те, що через брак ресурсів у багатьох районах Райхскомісаріату «Україна» «тимчасово» припинили роботу також школи з чотирма класами навчання [18, с. 85]. Він продовжував проводити відносно освіти власну політику.

Натомість, Райхсміністр А. Розенберг видав 23 лютого 1943 р. «Директиви щодо шкільної освіти у райхскомісаріаті «Україна», які зобов'язали Е. Коха негайно після їх отримання відкрити місцеві школи. Як головні виховні установи потрібно було організувати чотирирічні народні школи, формування системи яких має належати до компетенції генерал-комісарів. За створення середніх шкіл із навчанням спеціальностями, початкових професійних училищ, професійних училищ та технікумів також мають відповідати генерал-комісари (до цього часу це було можливо тільки з дозволу канцелярії райхскомісара – Б. Ч.). Крім того, кожні три місяці, починаючи з 1 квітня 1943 р., А. Розенберг вимагав надсилати особливі звіти про ситуацію у справах налагодження шкільної освіти в кожному генерал-комісаріаті [18, с. 73, 75]. Такі суворі розпорядження сталися ще й тому, що у цей час у школи поступили нові підручники, якими забезпечити школи для А. Розенберга було проблематично. Довго керівниками Райху не розв'язане було питання: чи потрібно взагалі друкувати нові підручники? А також, які саме, коли і яким чином вони мають бути надруковані? Влади Райхсміністра було замало для вирішення таких важливих питань. Нарешті у відповідь на намагання А. Розенберга вирішити це питання прийшов лист, у тексті якого було використано такі формулювання, з яких було чітко зрозуміло, що друкування підручників для України є небажаним, оскільки фюрер вважав би, щоб у справі видання підручників виявляли особливу стриманість. А коли службовому відомству А. Розенберга усе-таки вдалося видати підручники для українських шкіл, А. Розенберг не міг їх розповсюдити в окремих районах – ті райони були вже «полем діяльності Е. Коха. Він знову і знову підкреслював негативне ставлення до виданих підручників, надрукованих «російським шрифтом», а не «німецьким» [18, с. 95, 97].

Нехтування Е. Кохом, як і М. Борманом, політикою шкільної освіти, яку намагався проводити в Райхскомісаріаті «Україна» А. Розенберг, на думку Б. Єржабкової, Райхсміністерство з питань освіти в східних територіях не отримало достатніх повноважень. Це свідчило про те, що Третій Райх не бажав сприяти розвиткові куль-

тури на Сході, зокрема в Україні. Гітлер дотримувався погляду, що політика більшовиків перетворила українців на сіру безвольну масу, і вважав, що, по можливості, у такому стані їх і слід утримувати.

Це й робив в Райхскомісаріаті Еріх Кох.

Розробляючи план завоювання «життєвого простору» на Сході, вище керівництво Третього Райху розраховувало здійснювати щодо населення окупованих територій політику максимально ефективної його експлуатації, передбачаючи, що жителі цих територій будуть тільки слухняними виконавцями волі німецької адміністрації. Це була державна політика. Згідно із загальнополітичним курсом здійснювалася й освітня політика. Зокрема, А. Гітлер вважав, «що загальна освіта є розкладаючою отрутою. Тому кожний стан матиме свій рівень освіти. Широким масам рабів буде надане благодіяння бути неписьменними» [Цит. за: 46, с. 812].

Ревний послідовник ідей А. Гітлера щодо освіти «тубільців» Е. Кох у своєму розпорядженні від 24 жовтня 1942 р. писав: «Українцям не треба думати про школи і університети, тому що вони зобов'язані працювати, а для роботи освіта непотрібна. Відкриття навчальних закладів вважаю зовсім недоцільним, бо тубільцеві-хліборобу і тубільцеві-робітнику освіта лише зашкодить» [там само, с. 813].

Питання організації навчального процесу в школах дослідниками майже не висвітлювалось. Навіть в найбільш ґрунтовних працях Б. Єржакової, О. М. Гончаренка, І. М. Гончаренко, М. П. Куницького це питання схарактеризовано узагальнено: наводяться цифри відкритих і закритих шкіл з кількістю учителів і учнів, перелік шкільних предметів і тільки для окремих шкіл наведено аналіз шкільних програм, як у монографії О. М. Гончаренка. Так, автор зазначає: «Надісланий керівництву шкіл навчальний план 1943 р. передбачав вивчення 6-ти предметів: української мови, арифметики, географії, природознавства, каліграфії та фізичних вправ... Розподіл погодинного навантаження здійснювався більш-менш раціонально і відповідав віковим особливостям учнів» [15, с. 512]. Безперечно, це важливий матеріал і переконливі факти з недоступних для нас німецьких архівів, тому, наприклад, Б. Єржакова і О. М. Гончаренко ретельно піддали їх аналізу. Проте, наприклад, Б. Єржакова розуміє, що однозначно сформулювати завдання та цілі шкільної політики і освіти, впроваджуваних німцями в Україні, навряд чи можливо, оскільки перехід влади у захоплених східних територій до цивільної адміністрації відбувався не безпроблемно, крім того, стосовно східної політики і, зокрема, долі України, в німецьких планах не було єдиної думки. Протилежними були цілі та заходи щодо шкільної політики в Україні безпосередньо причетних до шкільних справ Райхсміністра А. Розенберга та райхскомісара Е. Коха. Проте дослідники зуміли на наявному фактичному матеріалі зробити певні узагальнення.

Недостатньо дослідженими є питання роботи наукових інститутів, університетів в умовах окупації, а також організація наукових досліджень нацистськими ученими з участю місцевих спеціалістів безпосередньо на території райхскомісаріату «Україна». «Зрозуміло, що завойовники мали значні відомості стратегічного характеру про об'єкт завоювання ще до початку війни, здобуті з різних джерел, але для довготривалого управління були потрібні значно ґрунтовніші знання, і доступ до джерел (документів архівів, бібліотек, органів влади, науково-дослідних інститутів) на території України нацисти отримали у своє розпорядження безпосередньо вже після нападу на

Радянський союз. Цей напрям нацистських установ та організацій на окупованих територіях багато років перебував поза увагою дослідників» [19, с. 682]. Певне світло на цей процес проливає діяльність такої нацистської організації, як Оперативний штаб райхс-сляйтера Розенберга (Einsatz-stab Reichsleiter Rosenberg). Саме діяльності цієї організації в окупованій Україні за останнє десятиріччя присвячені ґрунтовні публікації [19; 40 і ін.]. Особливо виділяються праці Н. Г. Кашеварової, матеріалами якої ми скористалися для короткої характеристики наукових досліджень співробітниками Оперативного штабу райхс-сляйтера Розенберга (ОШР або Штаб) на території України.

До сьогоденшнього дня, зазначає Н. Г. Кашеварова, як зарубіжні, так і вітчизняні науковці навіть не уявляли повної картини діяльності ОШР та його завдань, тому що більшість його документів (орієнтовно близько 80 тисяч), що зберігаються у Києві, а частина з них перевезена до Москви, були засекречені до початку 90-х років.

ОШР був створений у липні 1940 р. для конфіскації культурних цінностей спочатку на території окупованих країн Західної Європи, а з 1941 р. – Радянського Союзу. У його штат входили наукові співробітники – здебільшого з вищою освітою, спеціалісти з різних галузей знань. Серед них були такі відомі німецькі історики і археологи, як Ганс Райнерт (1900-1990) та Рудольф Штампфус (1904-1990). Діяльність ОШР, за Н. Г. Кашеваровою, торкалась формування джерельної бази з історії, економіки, політики, культури народів окупованих територій. Але після початку війни у наказі А. Гітлера від 1 березня 1942 р. була поставлене інше головне завдання – ідеологічна боротьба з «ідейними противниками» націонал-соціалізму – більшовизмом, єврейством і масонством, організація розгорнутого процесу пошуку, конфіскації і обліку різноманітних матеріалів. Нацисти ретельно відбирали радянську періодику, журнали, антирелігійні праці, компартійні архіви, і усе це відправляли до спеціального центру з дослідження феномену більшовизму. ОШР з понад 300-ми штатними співпрацівниками проводив наймасштабніші, системні і цілеспрямовані конфіскації культурних цінностей та організував значну роботу з пошуку й нагромадження джерельної бази щодо окупованих територій. Одним з найголовніших результатів цих зусиль стало формування фондів Східної бібліотеки Розенберга, що мала стати бібліотечним центром з історії народів «східного простору», а також фондів наукових інститутів Вищої школи та архіву наукових, аналітичних, довідниково-інформаційних робіт про окуповані країни, насамперед СРСР. З українських бібліотек було вивезено понад 50 млн книг і періодичних видань.

А. Розенберг уявляв, наскільки багатими можуть бути фонди місцевих бібліотек, архівів, наукових установ, органів влади, оскільки в його розумінні усе, що було створено в СРСР, могло дати інформацію про його внутрішнє життя та державну ідеологію. У цю об'ємну величезну роботу ОШР залучав і місцевих дослідників та фахівців, створив налагоджену та ефективну систему наукового аналізу, відбору, оцінки, вивезення бібліотечних та архівних фондів, організував різнопланові наукові дослідження окупованих територій.

Одним з результатів було створення праць, названих «розробками» (Ausarbeitungen). Вони становили базовий, науково обґрунтований підготовчий матеріал, що використовувався нацистами для реалізації політики інтеграції окупованих територій. Загалом, за документами ОШР, було створено близько 3-х тисяч подібних «розробок» – наукових праць, аналітичних та інформаційно-довідкових матеріалів,

що мали бути зібрані у так званому «Архіві ОШР». Про ґрунтовний підхід до написання інформаційних робіт свідчить наявність чітких та суворих критеріїв. До відома бралася будь-яка інформація, але обов'язково оцінювалися її науковість, глибина, повнота й змістовність джерел. Авторами написання «розробок» були як самі наукові співробітники ОШР, так і представники місцевої інтелігенції. Робота обсягом від 50-60 сторінок машинописного тексту, що була результатом самостійного дослідження, створена з дотриманням вимог, оплачувалася в розмірі 100-150 райхсмарок, що спонукало населення до співпраці. Це приводило до появи повноцінних наукових праць. Теми «розробок» були такими: «Україна – прабатьківщина Німеччини» (М. Слободянюк), «Більшовизація гуманітарних наук СРСР та її зв'язок із загальним розвитком радянської політики» (К. Штепа), історик і короткочасний бургомістр Олександр Оглоблин написав розвідки «Як більшовики руйнували українську історичну науку» та «Німецький вплив на промисловість України» [9, с. 165]. Загалом, зазначає Н. Г. Кашеварова, тематичний діапазон досліджень був надзвичайно багатим, наприклад: народи «східного простору» в їхньому історичному розвитку, більшовицька ідеологія, роль євреїв у житті СРСР, керівництво людьми, роль Комуністичної партії, євреї при владі та у партії, повсякденне життя в Радянському Союзі, постановка його пропаганди, ідеологічного навчання та виховання, національна політика, різні галузі економіки, наука, право, медицина, економіка, військова справа, релігія, преса, культура, історичні зв'язки з німецьким народом, німецька колонізація.

Можна тільки дивуватись організації подібній комплексній програмі наукових історико-соціальних та культурологічних досліджень території України. Але це не все. Особлива увага працівниками ОШР приділялася питанням індогерманістики, розселення германських племен та їхньої взаємодії з іншими племенами, історії німецької колонізації, історії саксонського та магдебургського права. Дослідження мали ілюструвати історію різних країн з позиції впливу германської раси – «нордичної крові» – для обґрунтування «історичного» права німецького народу і Третього рейху на захоплені території. Наукові розробки включалися в ідеологічний та політичний апарат відповідних відомств Третього рейху. Тому, відзначає О. М. Гончаренко, «з 1942 р. акценти у виховних ідеалах були переглянуті ще більш радикально. Відтепер основною виховною установою стала теза про «виховання чесної, правильної, ініціативної і вольової людини, яка буде ставитися з пошаною до батьків і старших, з любов'ю і пошаною до свого народу, до своєї Батьківщини, з почуттям приязні і вдячності до німецького народу з його культурою, до «визволителя України» від жиδο-більшовицького ярма – А. Гітлера» [15, с. 506]. Відповідно до цього постулату й повинен організовуватись навчальний і виховний процес у школі.

Окупаційна адміністрація була зацікавлена і в роботі наукових установ, розробки яких активно використовувалися німецькою владою для експлуатації природних багатств України, а також у налагодженні ефективної роботи промислового та особливо сільськогосподарського господарства. «Найбільш пріоритетним напрямом наукової роботи, – відмічає В. Гінда з посиланням на І. Вербу, – німецьке керівництво вважало роботу інституту геології та геологічного музею при Академії наук. Ці установи відразу отримали конкретні настанови стосовно організації науково-дослідних робіт: інститут – ґрунтове опрацювання геології країни та її корисних копалин, музей – виконання замовлень окупантів з нагромадження і систематизації велико-

го картографічного матеріалу, що став основою для геологічної служби німецького командування. Науковці інституту розробляли питання петрографії, стратиграфії, палеонтології, досліджували проблеми Великого Дніпра. У майбутньому передбачалося теоретичне обґрунтування експлуатації вугільного Донбасу, кольорових та чорних металів, руди, пошуку сланців, горючих газів, нафти, родовищ п'езокварців на Волині, технології виготовлення алюмінію з каолінів. Окрім вказаних установ, функціонували також інститути математики, фізики, електрозварювання, хімії, біохімії, ботаніки, мінеральної сировини, будівельної та гірничої механіки, які до війни перебували в системі Академії наук» [13, с. 702].

Карел Беркгоф також відмічає, що «у Києві, врешті-решт розташувалися 17 науково-дослідних інститутів, пов'язаних із рослинництвом, видобутком корисних копалин і тваринництвом; ще десять перебували у Дніпропетровську, Сарнах, Умані, Херсоні та Якимівці. Деякі факультети було реорганізовано, щоб полегшити викладання медичних наук, ветеринарної медицини, лісівництва, прикладної фізики, та сільськогосподарських і технічних предметів. Наприкінці 1941 р. з ініціативи бургомістра Багазія та самозваної президії на чолі з хіміком В. Плотніковим «Українська академія наук» відновила свою діяльність. Працівники інститутів Академії отримували платню та харчові пайки від міської управи до січня 1942 р., коли бригаденфюрер СА І. Квітцрау оголосив про закриття Академії і зажадав, щоб 75 % штату Академії перебалося до Німеччини» [9, с. 164]. Невідомо, як склалася їх доля і доля інших науковців, які працювали під час німецької окупації.

Хоч Райхскомісаріат «Україна» проіснував відносно недовго, як і уся окупація України, А. Гітлер та його підлеглі від самого початку докладали рішучих і наполегливих зусиль, аби втілити тут свою німецьку утопію. Так, відзначає Б. Ержабкова, у травні 1943 р. А. Розенберг надіслав керівникам шкіл новий навчальний план; вимагав від генерал-комісарів райхскомісаріату негайної доповіді про стан шкільної освіти; практично неймовірним здається, що сам Е. Кох 22 червня 1943 р. сформулював основні концепції розвитку місцевої шкільної освіти, відправив їх Розенбергу та просив його згоди, на їх реалізацію. Націонал-соціалісти навіть влітку 1944р. вважали, що йдеться лише про тимчасові поразки і Україна буде знову окупована, тому відділи рейхсміністерства з питань окупованих східних територій підкреслювали: «Одночасно з повторним вступом на територію України слід наголосити: 1) у кожній області в Україні буде 426 українських шкільних інспекторів з попередньою підготовкою у райху; 2) 4-класна народна школа буде забезпечена підручниками у 200 000 тисяч примірників, щоб одразу після вступу військ на територію України у перший день навчання розподілити їх між учнями» [18, с. 190, 192, 204-205. І ще десятки подібних вказівок]. Нищівна поразка Німеччини у війні зупинила цей процес, матеріально та духовно руйнівний для окупованих територій України.

На початку дослідження передбачалось, що наявні наукові джерела, присвячені шкільній політиці і шкільній освіті у тій чи іншій мірі торкатимуться питання змісту, методів і форм навчання і певним чином розкриватимуть навчально-виховний процес у школах Райхскомісаріату «Україна». Проте, цього не сталося. Серед аналізу літературних джерел загубились і навчальний процес і географія та методи її навчання. В проаналізованих джерелах висвітлювались загальні питання відкриттю шкіл і професійних закладів. Натомість ознайомлення з масивом архівних фондів,

вміщених у першому томі «Архіві окупації. 1941-1944», були приголомшливими. З величезного масиву архівних документів періоду окупації України зроблено вибірку архівних фондів з назвами «школа», «училища, ліцеї і технікуми», «вища школа», «наукові установи» та «звіти рай- і міськуправ освіти, культури і виховання» (додаток А.). Усього виділено – 402 фонда з тисячами справ: про початкові школи – 179 фондів, середні і неповні середні – 88, училища, технікуми і ліцеї – 43, університети, інститути, науково-дослідні інститути – 53, решта – 49 звіти районних і міських управ, інші фонди архівів, пов'язані із шкільною проблемою. У фондах є документи, які розкривають діяльність освітніх закладів, навчальні плани, протоколи засідань екзаменаційних комісій, протоколи засідань педагогічних рад, журнали успішності учнів. Наприклад, основний масив матеріалів (ф.Р-8676, 395 справ) розкриває дані про розвиток і напрями реформування освітньої галузі на Полтавщині; повно засвідчують фонди директорату освіти та віросповідань Чернігівщини (ф.Р-497), де є протоколи інспекційних перевірок діяльності шкіл, статистичні таблиці про стан шкільної справи, аналіз змісту навчальних програм (подібні матеріали є й у Чернівецькому фонді); є рідкісний фонд «Наукова управа м. Харкова» (ф. Р-3376), в якому збереглися накази про її завдання, структуру, особовий склад, статут наукового товариства; плани і звіти наукової ради; листування про організацію в м. Харкові філії Академії наук та ін.

Відсутній поки що аналіз архівних матеріалів з точки зору процесу навчання, хоча у 1943 р. в школах вже були впроваджені нові німецькі шкільні програми і підручники. Є твердження дослідників, що «навчання було нормальним», «майже не відрізнялось від радянського», проте не відомо, як цього досягли учні «нової школи» і «нових методів навчання»?

Найявний масив архівних матеріалів вимагав ґрунтовного і тривалого їх вивчення, що не входило у завдання дослідження, тому зроблена спроба тільки наблизитись до проблеми вивчення шкільної освіти і організації навчального процесу в Україні під час німецької окупації, намітивши шляхи подальших наукових досліджень.

Висновки. Отже, німецька освітня політика в Україні передбачала довготермінову програму перетворення усіх жителів на робочу силу Третього Райху. З цією метою і було запроваджено народні та професійні школи і училища, навіть технікуми та відповідні інститути, які мали забезпечити мінімальний рівень освіти молодшого покоління і підготувати його до найпростіших функцій у сільському господарстві, промисловому виробництві, медицині та ремеслі і торгівлі. В Райхскомісаріаті «Україна» і в Генеральній губернії було дозволено функціонування тільки чотирьох основних типів освітніх закладів: 1) чотирирічні початкові або народні школи; 2) дворічні фахові школи; 3) вузько професійно спрямовані ліцеї і 4) дворічні вищі фахові курси. Вища освіта – тільки для обмеженої кількості німців.

Крім того, вчені, які не змогли евакуюватись, працювали в інститутах Академії наук та в кількох дозволених університетах, також готували певних спеціалістів для конкретної роботи в Райху.

Матеріали архівних фондів містять надзвичайно багату інформацію відносно загального процесу організації шкільної справи і шкільної освіти націонал-соціалістами в Райхскомісаріаті «Україна» в період нацистської окупації, які ще не повністю використані дослідниками. Зовсім не аналізувались нові німецькі програми і підручники і сам навчально-виховний процес. Про організацію навчального процесу

і якість знань учнів, можливо скласти судження тільки з висловлювань нацистських керівників, нерегулярності навчального процесу з-за закриття шкіл, відсутності нових програм і підручників. Дослідники, як Б. Єржабкова, О. Гончаренко й інші не ставили завданням дослідити зміст навчального процесу і методи навчання учнів. Натомість професійній підготовці майбутніх фахівців приділялась увага і, як свідчать окремі дані, вона навіть мало чим відрізнялась від навчання в радянський час. Залишилась поза увагою дослідників і діяльність українського учительства, є тільки загальне твердження Г. Стефанюк про те, що «в складних умовах «нового порядку» українські вчителі спрямовували зусилля на реалізацію своєї фахової функції, своєї місії освіти народу, навчання і виховання нового покоління за будь-яких обставин» [46, с. 816]. Про повну картину навчального процесу під час німецької окупації можна буде скласти тільки після ґрунтовного вивчення наявного масиву архівних фондів України. Наведені матеріали є певним дороговказом на подальші наукові пошуки.

Література

1. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі / А. М. Алексюк. – К.: Рад. шк., 1973. – 264 с.
2. Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі / А. М. Алексюк. – Вид. 2-ге, перероб. і доповн. – К. Рад. шк., 1981. – 206 с. (Педагогічна бібліотека).
3. Архівознавство: Підручник для студ. вищих навч. закладів України; [редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін.]. – К., 1998. – С. 269.
4. Архіви окупації. 1941-1944; [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с. – (Більше не таємно; Том 1).
5. Белецца С. А. Освіта в Україні під час нацистської окупації (на матеріалах Дніпропетровської області) / С. А. Белецца // УІЖ. – 2010. – № 3. – С. 78-91.
6. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті: монографія / Л. Д. Березівська. – К.: Богданова А. М., 2008. – 406 с.
7. Білоус О. Освіта та наукове життя / О. Білоус // Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення; [керівник проекту Л. В. Легасова. – К., 2012. – С. 87-94.
8. Боряк Г. Більше не таємно.: Архів новітньої історії України / Г. Боряк // Архіви окупації. 1941-1944; [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 8-9. – (Більше не таємно; Том 1).
9. Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою; [пер. з англ. Т. Цимбал] / К. Беркгоф. – К.: Критика, 2011. – 455 с.
10. Буллок А. Гитлер и Сталин: жизнь и власть. Сравнительное жизнеописание. В 2-х т. – Т. 2-й. Гл. 11-20 / А. Буллок; [Пер. с англ. Н. М. Пальцева, Н. Н. Бочкарёвой, Н. А. Казаковой, В. Л. Артёмова, А. Н. Фельдшера; Общ. Ред.. И. Н. Неманова]. – Смоленск: Русич, 1994. – 672 с. – (Тиранія).
11. Тут потрібно додати кілька речень про Мартіна Бормана. «На відміну від Розенберга і Гімmlера, – зазначає А. Буллак, – інтерес Бормана викликав не Схід, як такий, а максимальне збільшення власної влади і блокування зростання влади будь кого іншого. Він рішуче підтримав кандидатуру Розенберга на пост голови Східного міністерства, тому, що більше віддавав перевагу мати тут слабкого, ніж сильного міністра. Він також був рішучим у тому, щоб зашкодити своєму найгіршому супротивнику, Гімmlеру, стати фігурою, яка визначає політику Німеччини на Сході» [9в, с. 337].
12. Ветров І. Фінансова політика нацистської Німеччини та держав-сателітів на окупованій території України (1941-1944 рр.) / І. Ветров // Архіви окупації. 1941-1944; [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 774-761. – (Більше не таємно; Том 1).
13. Гінда В. В. Освіта в роки німецької окупації У Генеральному окрузі «Житомир» 1941-1944 рр.: дис... канд. іст. наук: 07 00 01 / В. В. Гінда. – Черкаси, 2007. – 223 с.
14. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Архіви окупації. 1941-1944; [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 697-732. – (Більше не таємно; Том 1).
15. Гінда В. В. Освітні заклади Вінниччини в умовах фашистського «нового порядку»

- 1941-1944 рр. / В. В. Гінда // Сторінки воєнної історії України. – Вип. 7. (ч. 1). – К., 2003. – С. 265.
16. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941-1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
17. Гончаренко О. М. Націстська окупаційна політика у сфері освіти на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. І. В. Гончаренко, М. П. Куніцький. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 232 с.
18. Автори зробили виписку з диплому назви предметів, які вивчали учні цієї школи: «українську та німецьку мови, «українську історію», фізику і хімію, математику, ботаніку, зоологію, геологію і мінералогію, економічну географію, метеорологію, ґрунтознавство, агрохімію, меліорацію, анатомію і фізіологію тварин, біотехнологію, «загальну продукцію рослин», «часткову продукцію рослин», «сільськогосподарське машинознавство», політичну економію, генетику і селекцію, лувівництво, сільськогосподарську технологію, садівництво-огородництво, фітопатологію, рибальство, сільськогосподарське будівництво, сільськогосподарську економіку, загальну зоотехніку, часткову зоотехніку» [там само, с. 160-161].
19. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник; [Упор., комент. В. Ю. Короля]. К.: Видав. центр «Академія», 2001. – 448 с. (Альма-матер).
20. Єржабкова Бланка (Jeřábková Blanka). Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944) у світлі німецьких документів / Б. Єржабкова; [пер. з нім. Г. П. Задвернюка, М. М. Щербатюка, О. Г. Голубцова, І. М. Хацевича]. – К.: Наук. Думка, 2008. – 272 с.
21. Кашеварова Н. Оперативний штаб райхслайтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій / Н. Кашеварова // Архіви окупації. 1941-1944; [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 682-695. – (Більше не таємно; Том 1); Її ж. Берлинские документы Оперативного штаба райхслайтера Розенберга как источник изучения истории библиотечных собраний в период Второй мировой войны (из коллекции микрофильмов ЦГАВО Украины / Н. Г. Кашеварова // Библиотека в контексте истории: Материалы 6-й междунар. науч. конф., Москва, 4-5 октября 2005 г. – М., 2005. – С. 191-197; Її ж. Документи Оперативного штабу райхслайтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941-1944) / Н. Г. Кашеварова // Архіви окупації. 1941-1944. – Т. 1. – К., 2006. – С. 860-871; Її ж. Деятельность зондерштаба «Наука» Оперативного штаба райхслайтера Розенберга по конфискации ценностей научных учреждений Украины (1941-1944) / Н. Г. Кашеварова // Библиотеки национальных академий наук: проблемы функционирования, тенденции развития: Научно-практический и теоретический сборник. – Вип. 3. – К. НБУВ, 2005. – С. 298-316 та ін..
22. Кирпач А. І. «Знайте і поважайте їх імена...» / А. І. Кирпач // Рідна школа. – 1994. – № 11. – С. 74-76.
23. Київ очима ворога: дослідження, документи, свідчення; [керівник проекту Л. В. Легасова. – К., 2012. – С. 333-367.
24. Коваль В. С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления импери

- риалізма / В. С. Коваль. – К.: Наук.думка, 1982. – 511 с. (1989 р. – 2-ге вид.).
25. Тут доречно зазначити: «Вже через 20 діб після підписання Гітлером у 1940 р. плану «Барбаросса» його копія була переправлена до Москви. Усього лише через 20 діб! Це вдалося зробити Рудольфу Ресслеру за допомогою радянського розвідника Шандора Радо. А отримав Ресслер план від групи офіцерів і генералів, які працювали в генеральному штабі. Ця група іменувала себе «Вікінг». Багато хто з групи стали потім, у 1944 р., учасниками змови проти Гітлера» [35. Моргун Ф. Т. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки / Ф. Т. Моргун. – Вид. 4-те, перероб. і допов. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – С. 122].
26. Косик В. Німецька шкільна політика в Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.) / В. Косик // *Визвольний шлях*. 1991. – Кн. 3. – С. 25-37.
27. Король В. Ю. Історія України / В. Ю. Король. – К.: «Феміна», 1995. – С. 163.
28. Посилаючись на книжку відомого розвідника Л. Треппера «Большая игра» (М.: Плтиздат, 1990, с. 69), В. Ю. Король зазначає: «По подсчётам, сделанным генерал-лейтенантом А. И. Тодорским, сталинские репрессии вырубili: из пяти маршалов – трёх (А. И. Егоров, М. Н. Тухачевский, В. К. Блюхер; пізніше – і Героя Радянського Союзу, маршала Г. І. Кулика – Б. Ч.); из пяти командармов 1-го ранга – трёх; из 10 командармов 2-го ранга – всех; из 57 комкоров – 50; из 186 комдивов – 154; из 16 армейских комиссаров – 1-го и 2-го рангов – всех; из 28 корпусных комиссаров – 25; из 64 дивизионных комиссаров – 58; из 456 полковников – 401». Загалом, зазначає В. Ю. Король, було безпідставно розстріляно 620 вищих воєначальників, з них 150, що працювали в Україні. А за даними А. Антонова-Овсієнка загальні втрати командирів і політпрацівників після сталінських репресій складають не менше 80 000 [29, с. 5; 11].
29. Король В. Ю. Чому Микита Хрущов дав вказівку знайти «костоломів, які виби-вали показання» з Тухачевського та інших? / В. Ю. Король // *Історія в школі*. – 2014. – квітень-травень. – С. 5-12.
30. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941-1944 рр.): монографія / М.П. Куницький. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 564 с.
31. Кучмаренко В. Наукові установи Української Академії Наук на окупованих територіях України в 1941-1944 роках / В. Кучмаренко // *Історія укр. науки на межі тисячоліть*; [зб. наук. праць; відп. ред О. Я. Пилипчук]. – К., 2007. – Вип. 30. – С. 128-136
32. Ленська В. В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В. В. Ленська // *УІЖ*. – 1990. – № 10. – С. 81.
33. Лисенко О. Окупаційний режим на Україні у 1941-1943 рр.: адміністративний аспект / О. Лисенко, В. Нестеренко // *Архіви окупації. 1941-1944*; [Держ. ком. Архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 762-769 с. – (Більше не таємно; Том 1).
34. Литньова Т. Періодизація розвитку змісту загальної середньої освіти (30-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / Т. Литньова // *Історико-педагогічний альманах*. – 2010. – Вип. 2. – С. 68-72.
35. Маковська Н. Передмова / Н. Маковська // *Архіви окупації. 1941-1944*; [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 10-29 с. – (Більше не таємно; Том 1).

36. Маріанда С. В. Структура «нової» системи освіти в 1942-1943 рр. на території Генерального округу «Дніпропетровськ» та підготовка відділу освіти обласної управи до її втілення / С. В. Маріанда // Історія в школі. – 2009. – № 10. – С. 11-16.
37. Марінченко О. О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О. О. Марінченко // УІЖ. – 2013. – № 3. – С. 151-171.
38. О. О. Марінченко відмічає, що «із розвитком подій на фронті кількість радянських полонених невпинно зростала. Станом на початок жовтня 1941 р. вона наблизилась до позначки 2,4-2,5 млн чоловік. Натомість у виступі Й. Сталіна на врочистому засіданні 6 листопада 1941 р., напередодні 24-й річниці Жовтневої революції, торкаючись теми втрат РСЧА за перші чотири місяці війни, озвучена цифра зниклих безвісті – 378 тисяч чоловік, котра, як можна припустити, включала також і полонених. Інші втрати – 350 тисяч убитих і 1 млн 20 тисяч поранених» І далі зазначає: Наскільки далекими від реальності були ці цифри говорить хоча б той факт, що до кінця жовтня 1941 р., тобто якраз за чотири місяці війни, які згадував Сталін, від кадрової Червоної армії, з якою СРСР зустрів напад нацистської Німеччини, на фронті залишилося не більше 8%. Решту 92 % становили різноманітні категорії втрат, причому переважно полоненими»[с. 156].
39. В той самий час в листопаді 1941 р. А. Гітлер, відповідаючи на критику зарубіжною пресою німецьких повідомлень про успіхи на Сході, заявив: «Якщо я хочу обрисувати у загальних рисах успіх цієї війни, то мені достатньо назвати число полонених, яке менш, ніж за півроку досягло цифри 3,6 млн осіб. І я забороняю усяким англійським бовдурам розказувати, що, мовляв, це не підтверджено. Коли німецька військова установа щось підрахувала – то її підрахунки завжди вірні». А під час своєї промови у Райхстагу 11 грудня 1941 р. А. Гітлер стверджував, що на 1-ше грудня загальна кількість узятих у полон радянських бійців і командирів сягала 3 млн 807 тисяч чоловік». Проте, зазначає О. О. Марінченко, «безпосередньо у внутрішній документації ОКГ фігурувала цифра у 3 млн 350 тис. 639 чол., захоплених у полон до 20 грудня 1941 р. Саме ці статистичні дані щодо загальної кількості полонених у 1941 р. є загальноприйнятними в німецькій історіографії (округлені до 3 млн 350 тис.) [с. 158, 159, 165]. Хоча сам О. О. Марінченко на підставі аналізу зарубіжних і радянських даних переконаний, що «доцільно говорити про понад 4 млн полонених тільки за 1941 р. Ця цифра найбільш повно відображає масштаб полонення радянських військовослужбовців»[с. 161].
40. Михайлюк М. Німецька пропаганда в Україні / М. Михайлюк // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. – У 2-х кн. – Кн. 1. – К.: Наук. думка, 2011. – С. 644-658.
41. Моргун Ф. Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу. Факти і наслідки / Ф. Моргун. – Видання 4-те, перероб. і доп. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 296 с.
42. Патриляк І. К. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2019. – 590 с.
43. Пироженко Л. Генеза підходів до побудови нових планів вітчизняної загальноосвітньої школи (30-ті – початок 50-х рр. ХХ ст.) / Л. Пироженко // Рідна шк. –

44. Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою і вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.) // Архіви окупації. 1941-1944; [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 782-790.
45. Рейнолдс Д. Черчилль и «решение» Англии продолжать войну в 1940 г.: правильная политика, ложные причины / Д. Рейнолдс // Вопросы истории. – 1990. – №9. – С. 29-48.
46. Себта Т. М. Київська частина матеріалів Айнзацштабу райхслайтера Розенберга / Т. М. Себта // Архіви України. – 1997. – № 1-6. – С. 53-73; Її ж. Оперативний штаб райхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні : джерелознавчий аналіз / Т. М. Себта // Бібліотеки України у період нацистської окупації Києва (1941-1943): Дослідження. Анотований показник. Публікація документів. – К., 2004. – С. 147.
47. Семиряга М. И. Секретные документы из особых папок / М. И. Семиряга // Вопросы истории. – 1993. – №1. – С. 3-22.
48. Семиряга М. И. Советский Союз и предвоенный политический кризис / М. И. Семиряга // Вопросы истории. – 1990. – № 9. – С. 49-64.
49. «Итак, отмечает, М.П. Семиряга, сговор двух диктаторов свершился. Сталин дал согласие на заключение договора, а Молотов и Риббентроп подписали его в ночь с 23 на 24 августа 1939 г. в Москве. Решение Сталина и Молотова означало, что они опирались не на глубокий анализ стратегических последствий этого шага, а на сиюминутную, тактическую выгоду. Подписание советско-германского договора о ненападении 23 августа и секретного протокола к нему стало решающим событием накануне второй мировой войны и одним из самых крупных политических просчётов Сталина.
50. Его нельзя рассматривать изолированно от следовавших за ним (вплоть до июня 1941 г.) советско-германских договорённостей. Особой однозначностью выделяется в этом отношении германо-советский Договор о дружбе и границе между СССР и Германией, подписанный в Москве 28 сентября 1939 г.
51. Позиция Сталина особенно чётко проявилась в ходе германо-польской кампании в сентябре 1939 г., когда СССР осуществлял фактическое военное сотрудничество с Германией и не придерживался своего официально объявленного нейтралитета. Особенно во время боевых действий на территории Польши, для чего заблаговременно была установлена демаркационная линия разделения войск.
52. Вступление Красной Армии в Западную Белоруссию и Западную Украину началось ранним утром 17 сентября 1939 г. Утром же 17 сентября Советское правительство сообщило, что по его приказу войска Красной Армии предпринимают поход в Польшу с целью освобождения единокровных братьев – украинцев и белорусов, проживающих в её восточных районах. Сталинское руководство, пойдя на такой шаг, нарушило Рижский мирный договор 1921 г. и советско-польский договор о ненападении 1932 г., а тем самым – и принцип международного права: «договоры должны соблюдаться», что квалифицируется как неправомерное деяние [там само, с. 56, 58-59].
53. Солдатенко В. Вітальне слово директора Українського інституту національної

- пам'яті / В. Солдатенко // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: Зб. наук. праць; [Матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 31 жовтня 2013 р.]. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 10-13.
54. Сороцинський О. Морська блокада Німеччини на початку Другої світової війни / О. Сороцинський // Історія в рідній шк. – 2014. – № 9. – С. 42-45.
55. Стефанюк Г. В. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941-1944 рр.). Дис... канд. істор. наук / Г. В. Стефанюк. – Івано-Франківськ, 2004. – 215 с.
56. Стефанюк Г. Соціальна парадигма українського шкільництва в Галичині у роки німецької окупації (1941-1944 рр.) / Г. Стефанюк // Архіви окупації. 1941-1944; [Держ. ком. архівів України; упоряд. Н. Маковська]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 811-817.
57. Хрущов М. С. Мемуари: Тяжёлое лето 1941 года // Вопросы истории. – 1990. – № 9. – С. 82-98.
58. «Хрущов отмечал, что «Сталин лучше нас знал состояние Красной Армии и, видимо, сделал тогда вывод, что мы не подготовлены к «большой» войне. Об этом свидетельствовала наша «малая» война с Финляндией. Она была очень кровавой, очень тяжёлой для нас. Мы с трудом разбили Финляндию и понесли огромные жертвы. Я говорю – «с трудом». Это, конечно, условно. Ведь наши резервы ни в какой степени не могут равняться с финскими. Если взять Советскую страну и Финляндию и сравнить те жертвы, которые мы понесли в той войне, то это, конечно, могло произойти только в результате нашего неумения и неподготовленности к организации военных действий. Мы с трудом разбили Финляндию, положив огромное количество людей. А мы должны были бы, если уж воевать, с ходу разбить финнов и таким образом продемонстрировать боеспособность нашей армии. А мы продемонстрировали как раз обратное: малые способности и слабость наших ударных сил...»[с. 84].
59. Шелленберг В. Секретная служба Гитлера. Мемуары начальника управления шпионажа и диверсий службы безопасности СД / В. Шелленберг; [пер. с англ. В. С. Ионкина, В. Д. Бакулина]. – К.: Доверие, 1991. – 215 с.
60. У мемуарах В. Шелленберг відмічає, що з отриманням інформації про Тухачевського «зародився сумнів у правдивості інформації. Була висловлена думка, що з-за внутрішніх проблем радянського уряду Сталіну було б небажано самому починати справу проти генералів, тому він віддав перевагу тому, щоб компромат поступив з-за кордону. У Гейдріха було виключне чуття на моральні, людські, професійні і політичні слабкості інших людей. Тому Гейдріх був внутрішньо переконаний у правдивості інформації і, як потім з'ясувалось, він був правий. В одну з ночей Гейдріх (з дозволу Гітлера) направив дві спецгрупи для проникнення у секретні архіви генерального штабу і абвера (секретної служби армії, яку очолював адмірал Канарис). У склад груп були включені досвідчені спеціалісти з розкриття сейфів з кримінальної поліції. Були знайдені і вилучені матеріали, які підтверджували співпрацю німецького генерального штабу з Червоною армією. Важливі матеріали були знайдені в дос'є служби адмірала Канариса. Щоб запобігти слідів злочину архіви підпалили. Вважали, що зібрані Гейдріхом матеріали про Тухачевського базувались на фальшивках. Насправді фальшивих матеріалів було мало... Проте, через чотири доби велике дос'є представили Гітлеру. Доку-

менти були передані Сталіну через посередництво президента Чехословацької республіки Бенеша»(с. 25-26).

61. Електронний ресурс: http://uk.wikipedia.org/wiki/cite_ref-12

На підневільну працю до Німеччини. Станція Ковель. 1942 р

Молоді сільські чоловіки та жінки, яких примусово забирають на роботу до Німеччини, несуть свій важкий багаж на шляху до пункту збору. Київ, вулиця Некрасова, 1942 рік

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Науковий редактор доктор історичних наук, професор О. М. Гончаренко,
Рецензент кандидат історичних наук, доцент К. В. Ковальська

Ч – 49

Чернов Б. О. Шкільна освіта і наукові дослідження в Райхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.): монографія; [наук. ред. О. М. Гончаренко; рец. К. В. Ковальська] / Б. О. Чернов. - Варшава: «Diamond trading tour», 2015. – 40с.

Набір: Чернов Б. О.

Підписано до друку: 18.05.2015 р.

Формат: 60х90М/16

Ум.др.арк.: 3,23

Наклад: 50 прм.

Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond trading tour»

Druk i oprawa: Sp. z o.o. «Diamond trading tour»

Adres wydawcy i redakcji: 00-728 Warszawa, ul. S. Kierbedzia, 4 lok.103
e-mail: info@conferenc.pl
